

Kritik af Luthersk Mission efter stiftelsen

Af Flemming Kofod-Svendsen

Den Gudelige Forsamlingsbevægelse udviklede sig i to hovedretninger: *Grundtvigianismen* og *Indre Mission* (IM). En tredje retning blev til *baptistbevægelsen*. Endelig voksede under inspiration af den svenske vækkelsesleder C.O. Rosenius (1816-1868) *Luthersk Missionsforening* (LM) frem. LM blev i de første år mødt med en skarp kritik fra præster i Folkekirken, ofte med tilknytning til IM. LM besvarede kritikken i to mindre skrifter. Denne strid er aldrig blevet undersøgt i specialundersøgelser eller beskrevet i kirkehistoriske fremstillinger. Men det nævnes, at der ofte var konkurrence mellem IM og LM.¹ Formålet med denne artikel er at undersøge de teologiske temaer i denne strid, og om der bag striden også lå andre faktorer? Jeg begynder med Kierkegaard-disciplen P.C. Trandberg og vækkelsen på Bornholm, der inspireret af frikirkepræsten N.P. Grunnet førte til brud med folkekirken. Dernæst undersøger jeg de både sociale og teologiske spændinger, der opstod i Trandbergs frimenighed, og som resulterede i et brud, hvor Trandbergs nære medarbejder Chr. Møller efter opfordring fra Rosenius vendte tilbage til Folkekirken. I min undersøgelse af præstekritikken af LM, fokuserer jeg dels på den læremæssigt prægede kritik og dels på, i hvor høj grad kritikken af LM skete, fordi LM ud fra sin lavkirkelige holdning stillede sig kritisk vurderende til det kirkelige embede og dermed appellerede til det selvstændige lægfolk, som Vilhelm Beck i sin opbygning af den kirkelige forening af den indre Mission i Danmark ønskede underordnet præsten.

Forskningsoversigt

LM har udgivet forskellige jubilæumsskrifter. Dernæst findes en del værker, hvor LM er fremstillet i en større kontekst: 1) Kurt E. Larsen: *Vilhelm Beck – missionspræsten*, Fredericia 2001; 2) Kurt E. Larsen: »Missionshusene – om baggrunden for deres opførelse«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2005, s. 95-133; 3) P.G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger* Århus 1978; 4) Michael Neiiendam: *Frikirker og Sekter*, København 1958; 5) Elith Olesen: »Kup eller redningsaktion? Omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark 1861«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1983/84, s. 7-89; 6) Elith

1 M. Schwarz Lausten: *Kirkens historie i Danmark*, Århus 1999, s. 90.

Olesen: »Johan Philip Jeansson som rejsepræst og prædikant«, *Kirke-historiske Samlinger* 1986, s. 131-166; 7) Elith Olesen: *De frigjorte og trællefolket*, Frederiksberg 1996; 8) Mikkel Vigilius: *Kirke i kirken*, Hillerød 2004. Desuden er der udarbejdet studenteropgaver fx 9) F. Andersen, AU 1990: *Dåbsstriden mellem Vilh. Beck og Chr. Møller belyst og vurderet* på baggrund af Luthers dåbssyn; 10) J. Esmarch-Jensen AU 1978: *P.C. Trandberg og den »bornholmske« vækkelse indtil 1869*; 11) I forskellige fremstillinger af kirkens historie i Danmark er LM oftest omtalt meget kortfattet.

Udviklingen på Bornholm – Trandbergs forkyndelse og teologi

Den Gudelige Forsamlingsbevægelse synes ikke at have nået Bornholm, hvor vækkelsen først for alvor begyndte med P.C. Trandberg (1832-1896).² Han var født på Brunsgaard i Nylars, der var en typisk bornholmsk bondegård med ca. 70 tdr. land jord, og blev student fra Rønne Latinskole 1851.³ I sin studietid 1852-1858 var det ubetinget S. Kierkegaard (1813-1855), som øvede den største indflydelse på ham, især Kierkegaards kritik af folkekirken, som han primært fremførte i tidsskriftet *Øjeblikket*.⁴

Efter at have været præst i to år for Tjele og Vinge sogne i Viborg stift rejste Trandberg til Bornholm juli 1860. Bag Trandbergs overraskende beslutning lå et personligt følt kald til at virke som rejsepræst på Bornholm.⁵ På Bornholm fremtrådte Trandberg som en streng bods- og vækkelsesprædikant, der blandt andet talte stærkt imod dans, kortspil, drikkeri og pyntesyge. Han kritiserede også folkekirkens præster og bebrejdede, at døbefonten blev vanhelliget af vantro faddere.⁶ Der udbrød vækkelse, de vaktes antal steg, og de begyndte at samles i små kredse til bibellæsning og bøn.⁷

Trandberg er overalt skildret som en veltalende mand med et meget vindende væsen. Han kunne både være alvorlig og tilbagesluttet og samtidig fuld af humør, en fantastisk anekdotefortæller med en hjerte-

2 K.M. Kofod: *Den bornholmske vækkelsespræst P.C. Trandberg*, København 1925, s. 83-139; J. Esmarch-Jensen: *P.C. Trandberg og den bornholmske vækkelse indtil 1869*, Århus 1979, s. 7-14.

3 Kofod 1925, s. 28-29; Esmarch-Jensen 1979, s. 3.

4 Kofod 1925, s. 55-65.

5 P.C. Trandberg: *Til Vejledning*, Rønne 1878, s. 33-34.

6 Trandberg: *Hvad jeg vil. En redegjørelse*, Chicago 1886, s. 9.

7 Kofod 1925, s. 92-93.

lig venlighed. Han fik gennemslag i kraft af sit vindende væsen og ikke mindst i kraft af sit stærke engagement. Han talte konkret og i malende billeder, som folk kunne forstå – ikke mindst når han skildrede synden. Også når han skildrede himlens salighed, talte han klart og malende.⁸ Som menneske var Trandberg en ærlig sjæl, som uforbeholdent gav sig hen i alt, hvad der i øjeblikket greb ham som sandhed, men han manglede det kølige overblik og den kritiske distance til det, der begejstrede ham. Det medførte, at han som kirkeleder kom til at føre en svingende kurs, som skabte usikkerhed og undertiden utilfredshed med hans ledelse.⁹

Som teolog understregede Trandberg dåbens betydning. Han lagde ikke alene vægt på, at mennesket bliver kristent i dåben, men at dåben hele livet er fundamentet for menneskets barnekår hos Gud.¹⁰ Her kan Trandberg minde om V. Beck (1829-1901).¹¹ I sin omvendelsesforkyndelse kritiserede Trandberg i skarpe vendinger især en række konkrete enkeltsynder og opfordrede i appellerende vendinger den enkelte til at komme til Jesus. Derved mindede han om den senere C. Moes (1848-1927) stærkt pietistisk farvede omvendelsesforkyndelse. Dette stærke fokus på omvendelsen medførte den risiko, at tilhørerne kunne forstå det på en sådan måde, at de stod i fare for at gøre den enkeltes omvendelse til centrum i vedkommendes kristenliv.

Trandberg som frikirkepræst

Vækkelsen voksede – og det gjorde også Trandbergs folkekirkekritik. Sankthansdag 1863 var ifølge diverse kilder 3-4.000 mennesker forsamlet i Almindingen, hvor Trandberg holdt en tordentale mod folkekirken, annoncerede sin udtræden og dannelsen af *Den evangelisk lutherske Frimenighed* på Bornholm. Trandberg ansatte lægfolk som prædikanter og menighedsledere, hvor smeden Chr. Møller (1834-1907), omvendt i 1862 ved Trandbergs forkyndelse, var den betydeligste.¹² Trandberg indgik kirkefællesskab med N.P. Grunnets (1827-1897) *Den Evange-*

8 B. Pedersen: »P.C. Trandberg – en bornholmsk mønsterbryder« *Jul på Bornholm*, Rønne 2010, s. 35.

9 Lindhardt: »Trandberg« *Dansk Biografisk Leksikon*, 1983, s. 668-669.

10 Trandberg: *Aabent Sendebrev til Udgifveren af »Budskab fra Naadens Rige«* Kjøbenhavn 1866, s. 5-7.

11 J.Ø. Jørgensen: *Indre Mission og dåben*, Fredericia 1976, s. 32-56; Larsen: *Vilhelm Beck – missionspræsten*, Fredericia 2001, s. 80-89.

12 Trandberg 1878, s. 32-52; Kofod 1925, s. 83-239; S. Roswall: *En banebryder*, Hillerød 1985, s. 43-45.

lisk-Lutherske Frikirke oprettet i 1855.¹³ Frimenigheden på Bornholm var suverænt den største enkeltmenighed inden for det, Grunnet ønskede skulle blive en landsdækkende frikirke. I 1864 udgav Møller sammen med P. Koefod (1830-1893), en anden af Trandbergs menighedsledere, en bog, der viser, at Møller og Koefod havde tilegnet sig Trandbergs pietistiske omvendelsesforkyndelse og folkekirkekritik.¹⁴

I 1865 havde frimenigheden på Bornholm 1630 medlemmer.¹⁵ I forhold til Bornholms samlede befolkning havde menigheden ret mange medlemmer i aldersgruppen 14-35 år. Ifølge folketællingen 1860 skulle der ikke være flere husmænd på Bornholm end gårdejere, men i frimenigheden tilhørte over 50 % husmandsklassen, mens gårdmandsklassen kun var repræsenteret med ca. 16 %.¹⁶

Der kom hurtigt sociale spændinger i frimenigheden, hvilket hang sammen med Trandbergs hustru. Kort efter at Trandberg var blevet præst i Tjele, blev han kæreste med adelsdatteren H.C.G. Lüttichau (1835-1922), men hendes familie var imod forbindelsen, da deres datter burde finde et bedre parti end en bornholmsk bondesøn. Til sidst accepterede familien deres ægteskab, og de blev gift 09.11. 1863. Fru Trandberg faldt aldrig til i frimenigheden, hvor hun blev opfattet som en arrogant overklasseperson.¹⁷ Omvendt så hun fra et adeligt miljø ned på mange i menigheden, som hun opfattede som udannede, plumpe og grove uden manerer. Især kom hun i modsætningsforhold til Chr. Møller, der kom fra en lavere social klasse, hvor hans far arbejdede som daglejer på forskellige gårde. Da Møller var 15 år gammel, døde hans far. Møller kom tidligt »ud at tjene« på forskellige gårde, men han trivedes ikke ved landbruget. Han kom så i smedelære, hvor han fik en faglig uddannelse.¹⁸ Møller er i alle fremstillinger beskrevet som meget begavet, myreflittig med en enorm arbejdsevne, en jernvilje og et stærkt engagement, en folketaler med betydelig taktisk sans, men en kantet person uden charme, dannelse og naturlig menneskelig venlighed.¹⁹ Fru Trandberg var enormt ambitiøs på sin mands vegne og

13 W. Michael: *Den evangelisk-lutherske Frikirke i Danmark*, Odense 1955; N.E. Grunnet: »Frikirke som princip«, *Et Kirkeskifte*, red. H. Koch, København 1960.

14 P. Koefod & C. Møller: *Opvækkelse og Frimenighed*, Rønne 1864.

15 Lindhardt 1983, s. 668.

16 Esmarch-Jensen 1979, s. 65.

17 Kofod 1925, s. 73-80 og 140-190; Pedersen 2010, s. 40; jf. L.J. Koch: *Tro og tjeneste*, København 1938, s. 19-20; Susanne Malchau Dietz: *Køn, kald og kompetencer*, København 2013, s. 34-37.

18 Roswall 1985, s. 29-36.

19 G. Dresler: *Lidt om Luthersk Missionsforening*, Kjøbenhavn 1885, s. 55; Kofod

tålte ikke, hvis lægprædikanterne på nogen måde overskyggede hendes mand.

Da Møller i september 1864 var i København, hvor Grunnet ordinerede ham til pastor i *Den Evangelisk-Lutherske Frikirke*, fik han fat på Rosenius' skrifter.²⁰ Læsningen af Rosenius fik en gennemgribende betydning for Møllers teologiske erkendelse og personlige kristenliv. Han indså nu, at fundamentet for hans kristendom var Kristi stedfortrædende lidelse, død og opstandelse. Møller blev forsoningsprædikant, mens han som Trandberg discipel havde gjort omvendelsen til omdrejningspunktet. Gennem Rosenius blev Møller præget af den lutherske forståelse og forkyndelse af lov og evangelium. I 1865 begyndte Møller tilskyndet af Trandberg udgivelsen af bladet *Budskab fra Naadens Rige* (fork: *Budskabet*), der fra begyndelsen blev præget af, hvad Møller havde fundet hos Rosenius. Baggrunden for Trandbergs tilskyndelse var at hindre Grunnets mulighed for at præge frimenigheden på Bornholm gennem sit blad *En Røst i Ørkenen* og gennem udgivelsen af *Budskabet* at knytte Møller tættere til sig og dermed bryde alliancen mellem Grunnet og Møller.²¹

I begyndelsen af 1866 havde Møller en stærk beklagelse af sin tidligere forkyndelse, hvor han med egne ord i to år havde »prædikeret noget forfærdeligt Tøj for de arme Sjæle«, det vil sige, han havde opfordret mennesker til at omvende sig og appelleret til, at de skulle leve fromt og kristeligt, men han havde ikke forkyndt evangeliet om Kristi stedfortrædende forsonergerning.²² Selv om artiklen formelt var en kritik af egen forkyndelse, blev den af Trandberg læst som kritik af hans pietistiske bod- og omvendelsesforkyndelse. Trandberg blev både rasende og bedrøvet og udsendte få måneder senere *Aabent Sendebrev til Udgiveren af Budskab fra Naadens Rige*. Trandberg så ikke alene Møllers artikel som en kritik af sin teologi, men også som et angreb på den bornholmske vækkelse, som Trandberg så som sit livsværk. Trandberg mente, at der bag Møllers udvikling lå hovmod og selvovervurdering, der medførte dømmesyge over for andre. Trandberg samlede så i nogle punkter sin kritik af Møllers nye teologiske standpunkt. 1. I forståelsen af syndefaldet lærte Møller og hans læremester Rosenius, at mennesket var blevet en djævel, hvor ethvert spor af Guds skaber-

1925, s. 162-190; M. Svaabeck: *Arven*, København 1927, s. 55-61; M. Neiiendam: »Møller«, *Dansk Biografisk Leksikon*, København 1982, s. 221-222; Roswall 1985, s. 104-112; Pedersen: »Christian Møller« *Jul på Bornholm*, Rønne 2008, s. 36.

20 Kofod 1925, s. 157-158; Roswall 1985, s. 51-52.

21 Kofod 1925, s. 161-162.

22 *Budskabet* 1/1866, s. 7-8.

hånd var forsvundet. Her tog Trandberg dog det forbehold, om han havde forstået Rosenius rigtigt. 2. Møller var blevet superevangelisk og blandede forsoning og retfærdiggørelse sammen ved at hævde, at alle mennesker på grund af Kristi stedfortrædende lidelse, død og opstandelse var retfærdige i Guds øjne. Beviset på det var sanglinjen: »Verden i Kristo retfærdig er vorden«, der blev sunget hyppigt i Møllers kredse, men som Trandberg afviste. Trandberg argumenterede for, at ordet retfærdig kun burde bruges i forbindelse med den enkeltes retfærdiggørelse af tro. Dog gjorde Trandberg den indrømmelse, at man godt kunne forstå meningen sådan, at man ville understrege, at Guds nåde var beredt for os, førend vi tog imod den. Trandberg kunne også tilslutte sig sætningen: »Alting er rede, kommer til Bryllup«. ²³ 3. Møller ringeagtede helliggørelsens betydning, ved at der i hans nyevangeliske parti blev prædikeret: »Gud er Dig lige naadig, enten Du horer, drikker, stjæler, eller Du i andagtsluer ligger paa dine Knæ og beder«. ²⁴ Selv om Trandberg indrømmede, at der bag sætningen lå det positive anliggende at understrege Guds uforanderlige nåde, måtte han afvise den unuancerede formulering som ødelæggende for at tale ret om helliggørelse. Trandberg hævdede om Møller og hans disciple, at de gjorde kristendommen til en kundskabsretning med rettroende formuleringer uden den personlige tilegnelse og helliggørelse. Til trods for at Trandberg aldrig bragte dokumentation for, af hvem og hvor sætningen var udtalt, er den til stadighed blevet gentaget i alle kritiske fremstillinger af LM som en fastslået kendsgerning, også selv om Møller/LM har dementeret den flere gange. ²⁵ 4. Endelig hævdede Trandberg om Rosenius, at selv om han i en artikel havde givet en god fremstilling af dåben, savnede han, at Rosenius i beskrivelsen af omvendelsen, vort barnekår hos Gud og det kristne liv havde inddraget dåben og udfoldet dens betydning.

Med dette skrift var der åben magtkamp mellem Trandberg og Møller, hvor begge parter søgte allierede. Trandberg tog kontakt med den grundtvigske fri-/valgmenighedspræst V. Birkedal (1809-1892) i Ryslinge, mens Møller sammen med P. Sejersen, en anden af Trandbergs lægprædikanter, sommeren 1866 rejste til Stockholm, hvor de besøgte Rosenius. Under opholdet drøftede Rosenius og Møller indgående, hvordan Møller skulle oversætte og redigere alle de opbyggelige artik-

²³ Trandberg 1866, s. 36.

²⁴ Trandberg 1866, s. 37.

²⁵ *Budskabet* 1-3/1868; LM: *Et Gjenmæle*, Rønne 1870, s. 17; jf. Olesen: *De frigjorte og trællefolket*, Frederiksberg 1996, s. 209-210.

ler i Pietisten fra årene 1842-1859.²⁶ Samtidig drøftede de medlemskab og engagement i henholdsvis en missionsforening inden for folkekirken og en frikirke. Rosenius tilrådede Møller og Sejersen at vende tilbage til folkekirken og fortsætte med at forkynde evangeliet, så længe de kunne få lov til det.²⁷ Møller og Sejersen fulgte rådet.

Bornholms Forening til Evangeliets Fremme

Under magtkampen mellem Trandberg og Møller skete der noget med Møllers dåbssyn. Der er generel enighed om, at hans læremester Rosenius gav en gedigen bibelsk-luthersk undervisning om dåben, selv om en række personer har kritiseret, at han i sin undervisning om det kristne liv ikke inddrog dåben mere og udfoldede dens betydning. I en række artikler i 1866 gennemgik Møller dåben, hvor han var klart inspireret af Luther og Rosenius.²⁸ Den samme lutherske grundholdning fremførte han under debatterne med baptisterne, hvor han skarpt afviste gendåb og understregede, at de små børn blev genfødt i dåben.²⁹ Men under Trandbergs kontakt med Birkedal fik Møller et nyt fokus. Nu angreb han skarpt den grundtvigianske sakramentalisme.³⁰ Han kritiserede dåbspagten og hævdede, at forsagelsen og trosbekendelsen forud for dåben var lovgerninger. Nu talte han ikke længere klart om, at børn blev genfødt i dåben. Han udtrykte sig sådan: »Men sker genfødslen da i dåben eller ved evangeliet? For det første sker genfødslen i menneskehjertet... . Hvis nogen får held til at overbevise en kristen om, at han er blevet genfødt i dåben, må Gud så bevare ham fra at finde sin trøst eller fred i det eller bruge det som en sovepude. Men skulle nogen blive overbevist om det modsatte, er der heller ingen grund til at fortvivle over det, for de trøste- og fredsgrunde, Gud henviser til, står lige fast og er lige tilgængelige af den grund. Gud har aldrig henvist os til at finde hvile på en genfødsel, der er sket i dåben, men på en forsoning der er sket på Golgata, og han har givet os dåben som en forsikring om, at vi til enhver tid har en personlig andel heri.«³¹ Det medførte i praksis, at Møller sjældent talte om, at det var et privilegium at være døbt.

Magtkampen fortsatte mellem Trandberg og Møller. Da Birkedal 08.10.1866 deltog i et af møderne i Frimenigheden, fandt den reelle

26 F. Kofod-Svendsen: »Bibliografi over Rosenius' skrifter« *Kirkehistoriske Samlinger* 2014, s. 49-100.

27 Roswall 1985, s. 56-57.

28 *Budskabet* 1866, s. 36-47; 49-64; 65-80; 81-94; 97-112 og 113-128.

29 *Budskabet* 1866, s. 126.

30 Lindhardt: *Den Danske Kirkes Historie*, VII, København 1958, s. 134.

31 Møller: *Den kristne dåb*, Hillerød 1974[1884], s. 40-41.

sprængning af frimenigheden sted. Et par måneder efter afskedigede Trandberg Møller som prædikant i frimenigheden.³² I løbet af 1867 voksede opbakningen til Møller, da han var en større taktiker end Trandberg. 01.03.1868 mødtes Møller med nogle af sine nærmeste venner hos gårdejer J.K. Hansen på Sortegaard i Aaker, hvor de stiftede *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme*, og man vedtog foreløbige love.³³ I juni 1869 blev den omdannet til *Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark (LM)*.³⁴

Mens magtkampen rasede mellem Trandberg og Møller, var der ved at ske store ændringer i erhvervsudviklingen i Danmark både inden for landbruget og den begyndende industrialisering.³⁵ Adskillige af dem, der gik med Møller, var aktive i den erhvervsudvikling for eksempel gårdejer M. Kofoed (1843-1926). Han var landsbrugskandidat fra Landbohøjskolen, og samme år som LM's forløber blev oprettet på Bornholm, var han initiativtager til sammen med den grundtvigsk inspirerede lærer J. Bohn at etablere Bornholms Højskole på Pæregård i Østerlars, hvor Bohn skulle stå for højskoleundervisningen, mens Kofoed skulle bestyre Pæregård og stå for landbrugsundervisningen med et vist islæt af praktisk landbrugsarbejde. Højskolen åbnede 01.10.1868.³⁶ En anden erhvervsmand, der gik med Møller, var fajancefabrikant C.L. Wolffsen (1838-1902).³⁷ Hans far H.S. Wolffsen (1811-1887) var medstifter af keramikfabrikken Søholm, som han i 1838 blev medejer af.³⁸ Sønnen C.L. Wolffsen overtog fabrikken efter sin far og udviklede den til en af Bornholms betydelige erhvervsvirksomheder. Ud fra det relativt sparsomme kildemateriale tyder det på, at gårdejerne især fulgte Møller over i LM, mens husmændene i højere grad blev hos Trandberg.

32 Kofod 1925, s. 180-186; Roswall 1985, s. 56-59.

33 Kofod 1925, s. 92; Roswall 1985, s. 69.

34 *Luthersk Missionsforening 1868-1918*, Rønne 1922, s. 14; 70-71; F. Larsen et al.: *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar*, København 1943, s. 53-54; Roswall 1985, s. 77.

35 E.H. Pedersen et al.: *Landboforeninger i 200 år*, I-IV, Odense 1993; E.G. Olsen: *Bornholms historie*, Rønne 1950; H. Vensild et al.: *Bornholms landbrug gennem tiderne*, Rønne 1988; B. Hastrup: *Håndværkets Økonomiske Historie 1879-1979*, København 1979; Hastrup et al.: *Håndværkets Kulturhistorie*, I-IV, især IV »Kapløbet med industrien perioden 1862-1980«, København 1982-1984.

36 Olsen 1950; Møller: *Bornholms Højskoles historie* 1993, www.bornholmshojsskole.dk/om-hojsskolen/bc.

37 LM 1922, s. 30.

38 Knudsen: *Søholm, bornholmsk keramik*, Rønne 1992, s. 6-7.

Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark

I Helsingør boede en del engelske forretningsfolk og redere, som tidligt skabte en erhvervsudvikling i byen og samtidig gennem deres engelske menighed inspirerede til dannelsen af en gudelig forsamling i byen, der ifølge K. Baagø begyndte omkring 1835-36.³⁹ To brødre C. Schubell (1760-1848) og G. Schubell (1781-1871) var indvandret fra Frankfurt an der Oder i Preussen til Helsingør, hvor de havde slået sig ned som bødkere. I 1820'erne støttede brødrene Schubell Det Danske Missionsselskab.⁴⁰ C. Schubell blev enkemand og derefter gift med en svensker, som havde kontakt til den vækkelse i Sverige, der var inspireret af Rosenius. Fru Schubell formidlede, at den svenske sangevangelist O. Ahnfelt (1813-1882) talte i hendes hjem i 1849. I de følgende år prædikede Ahnfelt flere gange i Helsingør og tillige steder som Græsted, Vejby, Gilleleje, Søborg og Tikøb.⁴¹ Derved voksede i Helsingør og Nordsjælland en række forsamlinger frem præget af Rosenius' budskab, hvor tilslutningen i Helsingør og de mere byprægede områder især kom fra håndværkere (både mestre og svende) og småhandlende. I landområderne kom tilslutningen både fra gårdejere og husmænd, men det indbyrdes forhold giver kildematerialet ikke mulighed for at fastslå. Derimod synes kun få landarbejdere og løsarbejdere at have tilsluttet sig LM.

I København begyndte LM's arbejde, da Ahnfelt i 1865 talte i skibstømrers Truelsens hjem i Sundby på Nordamager.⁴² Her fik LM især indgang blandt efterkommerne af de hollændere, som Christian II i 1521 havde inviteret til Amager for at omdanne øen til Københavns spisekammer. De var landmænd med hovedvægt på dyrkning af grøntsager og rodfrugter, som de solgte på Amagertorv. Med tiden blev flere af disse efterkommere tømrermestre, skibsbyggere, murerestre og malermestre, der fra begyndelsen prægede LM.

Den svenske indvandring

Kort tid før Ahnfelts første besøg i Danmark var der begyndt en svensk indvandring fra landskaberne Skåne, Halland og Blekinge, hvor rose-

39 Baagø: »Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn« *Vækkelsernes Frembrud i Danmark*, red. A. Pontoppidan Thyssen, København 1960, s. 155-156.

40 LM 1922, s. 63; Baagø 1960, s. 156-157.

41 LM 1922, s. 63-67; Larsen 1943, s. 38-52.

42 LM 1922, s. 68-69.

nianismen bl.a. takket være Ahnfeldts utrættelige virksomhed var ved at vinde fodfæste og siden har stået stærkt. Denne svenske indvandring bestod af både faglært (murere, tømrere, malere) og ufaglært arbejdskraft (stenhuggere og sæsonarbejdere). Geografisk skete indvandringen til den østlige del af Nordsjælland, Københavnsområdet, især Amager, samt Bornholm og Lolland-Falster. Den faglige arbejdskraft søgte især til København med den begyndende industrialisering. I 1880'erne var hver ottende mandlig håndværks- og industriarbejder i København svenskfødt og for kvindernes vedkommende drejede det sig om hver tiende. I 1901 udgjorde den svenske befolkning i Bornholms amt 6,3% af befolkningen.⁴³ Den svenske indvandring skete i de samme områder, hvor LM først fik et stærkt fodfæste. I årene 1851-1901 udvandrede 82.843 svenskere til Danmark og kun 43.543 vendte hjem igen.⁴⁴ Desværre findes ikke skriftlige kilder om svenske indvandrere fra den rosenianske bevægelse, men jeg har talt med flere ældre i LM, der har fortalt om deres bedste- eller oldeforældre, der var indvandret fra Sverige og havde haft Rosenius' blad *Pietisten* med sig.

Udviklingen i Jylland

I Jylland blev det rosenianske budskab først formidlet af de to gårdejere I. Viftrup (1793-1878) fra Viftrupgaard i Handbjerg og J. Christensen Maarbjerg (1807-72) fra gården Maarbjerg i Sahl sogn. De var begge talere ved de gudelige forsamlinger. Samtidig distribuerede de det norske blad *Budbæren*, som de tog med på deres prædikerejser og læste op af og anbefalede ved deres forsamlinger.⁴⁵ *Budbæren* var udgivet i Oslo af boghandler A. Gram (1821-1897) i årene 1858-76. Hvert nummers store artikel var en længere afhandling af Rosenius. Bladet blev en vejleder for udbredelsen af Rosenius' budskab i Jylland.⁴⁶ Da Møller fra 1871 begyndte møderejser i Jylland, rekrutteredes LMs tilhængere især blandt gårdejere og husmænd. I byerne var det håndværkere, ofte håndværksmestre, og småhandlende. Hvor Brødre-

43 R. Willerslev: »Tilvandringen af svenske arbejdere 1840-1918«, *Fremmede i Danmark*, red. B. Blüdnikow, Odense 1987, s. 119-138; A. Rasmussen: »Svenske arbejdere på Lolland-Falster 1870-1900«, Blüdnikow 1987; K. Lund: *Utvandringen till Danmark*, Aarhus 2011.

44 E.-M. Boyhus: »Svenske sæsonarbejdere«, *Lolland-Falsters historiske samfunds Årbog*, 1973, s. 127-137.

45 J. Abildtrup: *Iver Viftrup*, København 1930; J. Abildtrup: *Jens Maarbjerg og Ellen Marie*, København 1928, s. 65-66; Larsen 1943, s. 72; Nedergaard: *En dansk præstebog og sognehistorie*, Viborg Stift, hft. 7, København 1961, s. 550.

46 Stubkjær: *Nogle oplevelser*, København 1966[1897], s.153-155.

menigheden med mange håndværkere havde stået stærkt, for eksempel i Skjern, fik LM hurtigt en højborg.⁴⁷ Om LM's sociale rekruttering skrev P.G. Lindhardt: »'Møllerianerne' – socialt set af et højere lag«.⁴⁸

IM's og LM's organisation

LM var fra begyndelsen demokratisk opbygget efter samme organisatoriske model som partiet Venstre.⁴⁹ Man var fra begyndelsen enige om en decentral ledelsesstruktur, så den nye landsforening bestod af tre autonome afdelinger med hver sin bestyrelse, hvorunder der hørte en række kredse med lokalforeninger. Med LM's vækst kom der nye afdelinger til. De selvstændige afdelinger havde hver sine love, dog med samme indhold. Den nydannede landsforening fik ingen central bestyrelse, men var udtryk for et begrænset arbejdsfællesskab, hvor man udvekslede prædikanter og også understøttede hinanden økonomisk.⁵⁰ LM's demokratiske opbygning skabte en debatkultur og en selvbevidsthed, der er noget af forudsætningen for den konfrontation med præster, der tidligt fandt sted. I modsætning til LM var IM efter Vilh. Becks overtagelse af magten i 1861 udemokratisk opbygget med en selvsupplerende præstestyrer hovedbestyrelse, hvor formanden skulle være præst i folkekirken, og flertallet i bestyrelsen præster. Det spæde demokrati fra 1853 blev kvalt i stedet for at blive videreudviklet.⁵¹ LM har i henhold til sin lægmandsforståelse aldrig haft en præst valgt ind i sin hovedbestyrelse. Foreningens generalsekretær gennem 43 år, cand.theol. Leif Rasmussen (f. 1938) har aldrig søgt at blive ordineret som ulønnet hjælpepræst.

LM's hurtige vækst

Professor P. Madsen (1843-1911) holdt 16.10.1879 ved Roskilde Præstekonvent foredrag om: *Den saa kaldte lutherske Missionsforenings Retning og Virksomhed*. Madsen fokuserede også på LM's hurtige vækst og konkluderede: »Netop hvor Bodsprædiken har været spændt op til en usund Højde, har dette Parti sit frodigste Opland«⁵². Jeg tror, Mad-

47 L. Petersen: *To hundrede Aars Trosliv* København 1926, s. 93.

48 Lindhardt: *Den Danske Kirkes Historie*, VII, København 1958, s. 134.

49 H. Lund et al.: *Et folk vågner. Venstre i 100 år: 1870-1901*, København 1970.

50 LM 1922, s. 14; Larsen 1943, s. 54; Roswall 1985, s. 76-77.

51 L. Blauenfeldt: *Den Indre Missions Historie*, København 1912, s. 1; 27-28; P. Holt: *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år*, København 1961, s. 108-110; 237-246; Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger*, Århus 1978, s. 90-91; Olesen: »Kup eller redningsaktion?« *Kirkehistoriske Samlinger*, 1983/84, s. 7-89; Larsen: *En bevægelse i bevægelse*, Fredericia 2011, s. 31-33; 45-46.

52 DKT 16/1880, sp. 262.

sen rammer noget væsentligt. Flere i Den Gudelige Forsamlingsbevægelse og den tidlige IM havde med deres pietistiske bodsforkyndelse og appellerende omvendelsesforkyndelse mere gjort kristendommen til en tung pligt end en stor gave. For disse mennesker blev Chr. Møllers og de andre rosenianske prædikanters evangelieforkyndelse en stor åndelig befrielse, som de modtog med taknemmelighed. Flere sluttede sig til LM. Selv om der var større geografiske områder i Danmark, hvor der ikke blev etableret LM, var foreningen i løbet af få år blevet til en landsdækkende bevægelse. I 1880 havde LM 10 missionshuse på landsplan mod IM's 9.⁵³

Trandbergs kritik videreføres

1. C. Nielsen, præst i Tikøb, der stod på god fod med både grundtvigianere og IM, udsendte i 1870 et lille skrift på 26 sider⁵⁴, som Trandberg havde bedt ham skrive.⁵⁵ I sit skrift gentog han med Trandberg som kilde de kritikpunkter, som Trandberg havde fremført i 1866. Nielsen tilføjede så, at LM skabte fjendskab mod folkekirken ved at påstå, at »der er ikke én Præst i Danmark, som veed, hvad Christendom er«⁵⁶, ligesom LM hævdede, at der i kirkerne blev prædikeret »noget forfærdeligt Tøj«. Den sidste sætning var notorisk forkert, for det var en formulering, som Møller havde brugt til at karakterisere sin egen forkyndelse, før han stiftede bekendtskab med Rosenius' skrifter.⁵⁷ Til sidst kritiserede Nielsen flere af LM's prædikanter for deres optræden over for ham. Med de formuleringer, pastor Nielsen brugte, fornemmer man tydeligt, at han har været meget utilfreds med, at nogle lægfolk har været parat til at diskutere teologi med en præst og oven i købet have en anden mening end præsten. Jeg tror, man bedst forstår det sammenstød ved at tage udgangspunkt i den indledning, som A.P. Thyssen (1921-2004) skrev til det værk, han selv redigerede *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*. Her understregede Thyssen, at de gudelige vækkelser har sit udspring i folket selv. Mange præster vendte efterhånden rationalismen ryggen og gled ind i grundtvigianismen eller IM. Men nogle i den gudelige vækkelse ønskede fortsat at være ledede af lægmand. Det gav problemer i forhold til

53 Larsen 2005, s. 123.

54 Nielsen: *Om den nye saakaldte »evangeliske« Forkyndelse*, København 1870.

55 Kofod 1925, s. 207.

56 Nielsen 1870, s. 4. Nielsen skrev, at den formulering havde både partiets ledere og dets eftersnakkere brugt over for ham. Det er umuligt i dag at vide, hvad prædikanter og andre har sagt til Nielsen, og hvordan han har hørt det.

57 Nielsen 1870, s. 5; *Budskabet* 1/1866, s. 7.

visse vækkelsespræster, der ønskede at etablere et nærmere samarbejde mellem vækkelsens repræsentanter og det kirkelige embede, men hvor forudsætningen var, at præsten altid var leder.

I *Teologisk Tidsskrift*⁵⁸ 1872 havde Nielsen en samlet anmeldelse af *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*⁵⁹ og Møllers skrift *Er Daabspagten Veien til Himlen eller er Christus?* Nielsen pointerede, at Rosenius talte stærkt om den korsfæstede Jesus Kristus, men han var svagere, når han talte om den levende opstandne Kristus. Nielsen havde også andre positive bemærkninger til Rosenius. Han inddrog en svensk bog om læserne, der blev fremstillet som separatister. Nielsen indrømmede, at Rosenius ikke blev omtalt i den bog, men tilføjede, at Rosenius nok stod disse separatister nær.⁶⁰ Ifølge Nielsen talte Rosenius for svagt om dåbspagten, mens Møllers bog om dåben var langt værre, hvor Nielsen både kritiserede bogens anonymitet og dens afvisning af dåbspagten. Nielsen kritiserede, at Møller afviste dåben som et genfødselsens bad, og konkluderede, at Møller var mere ensidig end Rosenius.

2. I *Dansk Kirketidende* 1871 havde redaktøren N. Lindberg en større analyse af LM og den kritik, pastor Nielsen havde fremført.⁶¹ Lindberg prøvede at forstå verslinjen »Verden i Jesus retfærdig er vorden«. Han understregede, at man ikke i LM sagde, at alle mennesker var retfærdige uafhængigt af tro. Man sagde jo netop, at det var »i Jesus« verden var retfærdig. Dermed fandt han, at Nielsen i Tikøb skød over målet i sin kritik, så noget af hans kritik blev konsekvensmageri. Lindberg sagde det sådan: »Når trykket lægges på, at det er i Jesus forsoningen er sket, at det er i ham retfærdiggørelsen er erhvervet, så synes der mig intet at kunne indvendes mod sætningens forsvarlighed, men der kan naturligvis gøres en meget uforsvarlig anvendelse af den«. ⁶² Lindberg fandt det derimod meget usympatisk at skrive under pseudonymet Anti-diabolo. Lindberg kritiserede også Møllers afvisning af forsagelsen og dåbspagten, som skete på en sådan måde, at enhver tale om tro blev gjort til en lovgerning. Lindberg understregede, at for ham var tro netop

58 Nielsen: »Hemmeligheder i Lov og Evangelium. Af mag. C.O. Rosenius. Oversat af Chr. Møller, 1868. *Er Daabspagten Veien til Himlen eller er Christus Veien?* Af Anti-diabolo. 1867. En Anmeldelse og nogle Bemærkninger«, *Theologisk Tidsskrift*, 1872, s. 663-689.

59 Møller oversatte og udgav *Pietisten* 1842-1859 under navnet *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, så I-II udkom i 1868 og III-IV i 1879.

60 Nielsen var uvidende om, at Rosenius stillede sig kritisk til separatismen.

61 *DKT* 1871, s. 57-62; 68-78 og 97-112.

62 *DKT* 1871, s. 60.

at henfly til Guds barmhjertighed, der var identisk med forsagelse og tro. Desuden tog Lindberg afstand fra, at LM i *Et Gjenmæle* sagde, at man tænkte helt luthersk om dåben, når Møller samtidig i 1866 havde skrevet sit dåbsskrift. Lindberg syntes også, at Møller var noget snæver, når han fordømte »komedier, dans og kortspil«. ⁶³

Lindberg havde også læst Rosenius, hvis teologi og forkyndelse han omtalte positivt. Ifølge Lindberg talte Rosenius klart om Guds frie nåde, ligesom han talte ret om sakramenterne. Dog mente Lindberg ikke, at Rosenius i tilstrækkelig grad udfoldede sin dåbslære. Rosenius talte meget om genfødselen, men Lindberg havde gerne set, at han i højere grad havde sat den i forbindelse med dåben. Lindberg henviste til konkrete steder i *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* og *Romerbrevskommentaren*, hvor han mente, at Rosenius kunne have inddraget sin undervisning om dåben lidt mere. Han citerede en dåbsprædiken af Luther og fandt, at Rosenius i dåbspørgsmålet ikke var helt så god som Luther. Derimod syntes Lindberg ikke, at Møller altid magtede at læse Luther og Rosenius helt rigtigt.

3. I sin bog om Rosenius skrev DBI's rektor N.O.R. Vigilius (1931-2002), at selv om Rosenius havde skrevet klart om både dåb og nadver allerede i *Pietisten* for 1846, var det alligevel forholdsvis sjældent, at han gjorde sjælesørgerisk brug af sakramenterne i sin forkyndelse. Det var næsten kun i de bestemte artikler, hvor han direkte behandlede dåben og nadveren, samt siden hen i Romerbrevsfortolkningen, at det skete. ⁶⁴ Det er tankevækkende, at den milde kritik, som grundtvigianeren Lindberg havde fremført godt 100 år tidligere, mindede påfaldende meget om Vigilius' kritik langt senere.

4. I *Indre Missions Tidende (IMT)* ⁶⁵ anmeldte V. Beck Nielsens skrift, som han udtrykte stor glæde over, fordi det afslørede »dette fordærlige Sektvæsen«. Nielsen levede selv blandt »dette bedrøvelige uvæsen«, og han havde selv prøvet at blive »ført bag Lyset af deres Prædikanter«, som »ikke strax lægge deres Vildfarelser for Dagen«. Beck understregede, at disse mennesker kaldte sig »evangeliske« og »lutherske«, mens sandheden ifølge Beck var, at de havde »grumme lidt med Evangeliet at gjøre«, og hvis Luther stod op af sin grav »vilde

⁶³ DKT 1871, s. 69.

⁶⁴ N.O. Rasmussen [Vigilius]: *C.O. Rosenius. Guds udvalgte redskab*, Rønne 1979, s. 75.

⁶⁵ IMT, årg. 21, 1870, s. 331-332.

han fralægge sig alt Makkerskab med deres Forkyndelse og sikkert tugte dem med drøje Ord«. Beck udmalede deres »Grundvildfarelse i Læren« og understregede: »Det hører til en af deres fornemste Læresætninger, at 'der er ikke én Præst i Danmark, som veed, hvad Kristendom er'; vi kaldes alle sammen 'Lovprædikanter', naar vi ville sætte Forsagelsen og Troen som Vilkaar for, at vi have vor Herres Naade«. Becks anmeldelse var en advarsel mod, hvad han kaldte »det fra Sverrig og Bornholm i Nordsjælland indtrængende Sektvæsen« – der ifølge Beck »arbejde sig ind imellem de Troende«.

Beck havde tidligere været meget hurtig til at give Møllers oversættelse af Rosenius' artikler i Pietisten *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* en varm anbefaling.⁶⁶ Senere i 1867 blev Beck bekendt med Trandbergs åbne sendebrev fra 1866 til Møller, hvor Trandberg omtalte især to mangler ved Rosenius. 1. Rosenius knyttede ikke genfødslen eksklusivt til dåben, ligesom dåben hos Rosenius ikke havde den grundlæggende betydning for hele kristenlivet, som Trandberg ønskede. 2. Det faldne mennesket blev fremstillet som en djævel, hvori ethvert spor af, at Guds faderhånd oprindeligt havde dannet det, var borte. Det sidste kritikpunkt forekom dog Beck lidt overdrevet.⁶⁷ Beck tilsluttede sig Trandbergs kritik af Rosenius' dåbssyn, men det medførte ingen generel afvisning af Rosenius. Fra da af sagde Beck, at Rosenius ikke var helt klar i dåbssynet, men det var generelt et problem for den svenske vækkelse, og for øvrigt var Rosenius' skrifter gode og nyttige på alle andre punkter. Beck arbejdede aktivt for, at både *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* og Rosenius' *Romerbrevskommentar* blev spredt i IM både gennem subskriptionslister vedlagt *IMT* og ved salg gennem IM's kolportører.⁶⁸ Efter Rosenius' død anmeldte Beck A. Moberg og L. Sandells Rosenius-biografi, der var oversat til norsk af C. Dick.⁶⁹ Beck tegnede et meget positivt billede af Rosenius og roste både hans Samlede Skrifter og hans kommentar til Romerbrevet. Dog havde Beck en lille reservation over for Rosenius' dåbslære, hvor der var ting, som Beck »ikke ganske kunne billige«, »og som hans Eftersnakkere have brugt til at fremkalde sygelige og usande Tilstande og Anskuelser hos adskillige Opvakte ogsaa i Danmark«. Beck brugte engang et langt citat af Rosenius mod det »bornholmske Parti«, hvor man netop ofte

66 *IMT*, årg. 26, 1867 i følgeblad.

67 *IMT* 1867, nr. 33 i følgeblad. Hverken Trandberg eller Beck havde bemærket, at Rosenius knyttede til ved Luther WA 24,153,14; R. Prenter: *Skabelse og genløsning*, København 1955, s. 299-300.

68 *IMT* 1868, s. 255 og 413.

69 *IMT* 1869, s. 733-734.

citerede Rosenius.⁷⁰ For Beck var det væsentligt, at eftersnakkernes fejltagelser ikke satte nogen plet på Rosenius' smukke eftermæle.

LM's hurtige vækst var en trussel mod Becks ambition om, at IM skulle være den altdominerende videreførelse af den pietistiske del af Den Gudelige Forsamlingsbevægelse. Derfor Becks skarpe udfald mod LM til trods for hans store ros til Rosenius.⁷¹ På samme måde forstår man bedst Becks skarpe udfald mod Grunnet, da Beck og Grunnet var i kamp om at vinde de pietistiske vækkelseskristne i Midtjylland.⁷²

5. Nielsens angreb og måske især Becks anmeldelse af bogen i 1870 fik LM til at udsende *Et Gjenmæle*. Heftets hovedfokus var sanglinjen *Verden i Jesu retfærdig er Vorden*, hvor man sagde: »I sig selv som Sag tro vi ei alene, at den er evig Sandhed, men at den er selve Bibelens Hovedsandhed og Grunden i hele Kristi Evangelium.⁷³

Det kan virke overraskende, at LM i et svarskrift på et angrebskrift, hvor sanglinjen blev stærkt kritiseret og fordrejet, bragte samme sanglinje som et centralt dogmatisk udsagn uden at inddrage de mange klargørende og præciserende bemærkninger, som Rosenius havde understreget i 1862.⁷⁴ Når sognepræsterne Saabye og Asschenfelt-Hansen samt professor Madsen i de følgende år kom med hver deres fremstilling af LM, byggede deres fremstilling især på Møllers firkantede dåbskrift fra 1867 og LM's unuancerede præsentation af sanglinjen *Verden i Jesu retfærdig er Vorden* som selve Bibelens hovedsandhed. Med de to skrifter havde LM næsten lagt op til, at fremstillingen af LM blev unuanceret. Læst positivt giver *Et Gjenmæle* værdifuld information om foreningens tidlige selvforståelse, hvor LM kommenterede Nielsens kritikpunkter. Man bestred, at nogen af partiets ledere havde sagt, at »der er ikke i hele Danmark en eneste Præst som veed, hvad Kristendom er«. LM elskede tværtimod folkekirken med dens bibel, dens sakramenter og dens bekendelsesskrifter. LM talte ikke imod præster og kirken, men imod alt, hvad der var usandt og fordunklede Kristus og stillede ham i skyggen. Foreningens udsendinge havde på nye egne

70 I *IMT* 1873, s. 17-32 citerede Beck Rosenius' *Romerbrevskommentar*, s. 431-444. Denne advarsel af Rosenius havde ifølge Beck hjulpet en ven. Beck håbede, at Rosenius' ord kunne blive andre til hjælp især mod det »bornholmske Parti«.

71 Larsen 2001, s. 149-150.

72 Lindhardt 1958, s. 146-150; Lindhardt 1978, s. 126-128; Olesen: »Kampen om Midtjylland« *Aarhus Stifts Årbog*, 1983, s. 54-78; Olesen: »Hvorfor Vilh. Beck ikke blev grundtvigianer« *Kirkehistoriske Samlinger* 1987, s. 27-79.

73 *Gjenmæle*, s. 19.

74 Rosenius »Werlden i Jesu rättfärdig är worden«, *Pietisten* 1862, s. 60-64.

præsenteret deres lære og anliggende for den stedlige præst, og flere af disse havde offentligt anbefalet sagen. »Vi mindes med Højagtelse lærde, agtværdige Præster, som have stillet sig i et helt andet Forhold til Sagen«. ⁷⁵ Men hvis præsten ikke forkyndte sandt om frelsen i Kristus, anbefalede LM ikke at lytte til den forkyndelse. Til slut formulerede LM teologiske holdninger på følgende spørgsmål:

- a. Om syndefaldets følger nuancerede LM Møllers formuleringer fra dåbsskriftet i 1867, om at vi fødes som djævlbørn, så LM kom i fuld overensstemmelse med den lutherske bekendelse.
- b. Om loven præciserede LM dens tre brug. Dermed var det fastslået, at LM ikke var antinomistisk.
- c. Om evangeliet og menneskets retfærdighed over for Gud præciserede LM, at evangeliets indhold stod fast uafhængigt af menneskets tro, og menneskets retfærdighed over for Gud består i Jesu frelsergerning for syndere.
- d. Om dåben fastslog LM, at foreningens dåbssyn var udtrykt i CA 9.
- e. Om nadveren fastslog LM, at foreningens nadversyn var udtrykt i CA10.
- f. Om sakramenternes forhold til evangeliet citerede LM ordret fra Apologien til CA.
- g. Om helliggørelse og de gode gerninger formulerede LM sig med udgangspunkt i Luthers fortale til Romerbrevet.

6. I *IMT* blev *Et Gjenmæle* omtalt kritisk flere gange i 1871 og anmeldt af Beck, som med sikker politisk tæft havde gennemskuet de journalistisk set svage punkter i LM's fremstilling. LM havde skrevet, at man ikke havde udfærdiget *Et Gjenmæle* af hensyn til Nielsen og Beck, for man troede ikke, at de fordomsfrit ville undersøge sagen. Derimod havde LM skrevet »for de enfoldige, sandhedskjærlige, men ofte mindre oplyste Sjæles Skyld«. Beck replicerede, at det var en klog målgruppe, »thi Saadanne kan man lettest føre paa Glatis ved salvesfulde, uklare, gudelige Talemåder«. Dernæst noterede Beck, at »Bogen indeholdt en Del selvbehagelig Selvros over Partiførernes store Iver og Nidkjerhed i Herrens Tjeneste«. Dernæst konstaterede Beck: for at »dette svensk-bornholmske Parti« kunne »godtgjøre deres ukristelige og ukirkelige og ulutherske Lære maa naturligvis baade den hellige Skrift og Kirkens Bekjennelsesskrifter og Luther holde for som Vidner«. Endelig havde Beck noteret, at forfatteren af *Et Gjenmæle*

⁷⁵ *Gjenmæle*, s. 29.

også havde anmeldt hans Postille og der skrevet, at Beck havde talt »'gudsbespottelig om den Helligaand', det er: begaaet 'den Synd, som hverken tilgives her eller hist.' Godt for mig, at det ikke er ham, der skal 'dømme Levende og Døde'«.

7. Om baggrunden for professor P. Madsens (1843-1911) foredrag, senere skrift om LM, skrev Lindhardt, at Madsen var ved at tabe i en magtkamp med Beck, og for at vinde støtte i IM's bagland skrev han »et usædvanligt bittert skrift mod »bornholmerne« og fornyede alle de gamle anklager imod dem, og ved sin hadefulde og overdrevne polemik fik han Kirkerådet til at fratage dem det kolportageprivilegium der specielt var IM en torn i øjet«.⁷⁶

Madsen begyndte med at karakterisere LM som en sekterisk bevægelse uden nærmere at definere, hvad han forstod ved sekterisk.⁷⁷ Dernæst sagde han om Rosenius, at »varmere og fyldigere kan et Meneskes Salighed i Besiddelsen af den frie Naade vanskelig skildres, end han har gjort det«.⁷⁸ Derfor var det naturligt, at Rosenius' skrifter også havde fået stor udbredelse i Danmark. Dog fremhævede Rosenius forsoningen så stærkt, ligesom han havde en tendens til forveksling af forsoning og retfærdiggørelse, at han blev præget af en vis ensidighed. Sakramenterne havde en for tilbagetrædende plads. Rosenius' frygt for at fremkalde selvtilfredse og selvretfærdige tanker hos de genfødte, førte ifølge Madsen til, »en alt for svag Betoning af de nye Helliggjørelseskræfter, Kristus skænker sine Disciple«.⁷⁹ Med den sætning afslørede Madsen, at han i sin helliggjørelsesforkyndelse var mere præget af pietismen end af Luther. Madsens konklusion var, at Rosenius trods visse ensidigheder var præget af »megen aandelig Sundhed«.⁸⁰ Anderledes med epigonerne, der af mesterens lidt tilspidsede udtryk gjorde dogmer. Madsens konklusion var, at Møller/LM »vil gjøre Evangeliet endnu mere evangelisk end det kan og vil være«.⁸¹

8. I sin bog om sekterne i Danmark⁸² havde sognepræst H.G. Saabye

⁷⁶ Lindhardt 1958, s. 275.

⁷⁷ Madsens foredrag fra 1879 i DKT senere »'Bornholmerne' eller den saakaldte Lutherske Missionsforening«, *Smaaskrifter til Oplysning for Kristne*, red. F. Nielsen, København 1886, s. 1-17.

⁷⁸ Madsen 1886, s. 4.

⁷⁹ Madsen 1886, s. 4.

⁸⁰ Madsen 1886, s. 5.

⁸¹ Madsen 1886, s. 17.

⁸² H.G. Saabye: *Om Sekterne i Danmark*, København, 1881.

(f.1838), der ønskede at videreføre Mynsters og Martensens teologiske og kirkelige linje og i sin bog give folkekirkens medlemmer hjælp til at modstå sekterne, også et kapitel om det, han kaldte sekten *Møllerianerne*. Hans fremstilling er en sammenskrivning af især Trandbergs og Nielsens tidligere kritik uden selvstændige studier af kilderne. Saabye rejste spørgsmålet, hvorfor denne sekt fik så stor udbredelse. I sit svar tog Saabye udgangspunkt i Madsens tidligere omtalte udtalelser i *DKT* 1880, at Møllerianerne vandt frem, hvor forkyndelsen havde været lovvisk. Dette konkretiserede Saabye ved at pege på Græsted, hvor IM's senere rejsepræst Jeansson⁸³ ved sin pietistiske forkyndelse havde beredt en gunstig jordbund for Møllerianerne. Saabyes konklusion var, at den bedste måde at bekæmpe Møllerianerne på, var »selv at forkynde den sande og sunde Lære saa varmt og hjærteligt som muligt; ikke direkte at angribe dem«. ⁸⁴

9. IM's rejsepræst C. Asschenfeldt-Hansens (1856-1934) fremstilling er fyldt med unøjagtigheder.⁸⁵ Blot et enkelt eksempel. Asschenfeldt-Hansen skrev om Møllers syn på syndefaldets følger at »Gudsbilledet er fuldstændigt udslettet, og at Mennesket er blevet som en Djævel ved Faldet«. ⁸⁶ Det er rigtigt, at Møller i sit dåbsskrift i 1867 formulerede sig sådan. Men LM og Møller blev klogere, så man i *Et Gjenmæle* formulerede sig bibelsk, hvad også sognepræst Dresler roste i sit skrift om LM fra 1885. ⁸⁷ Men denne nye formulering overså Asschenfeldt-Hansen og gentog den gamle formulering fra 1867.

10. Da Neiiendam (1895-1962) skrev sin håndbog *Frikirker og sekter*, lavede han et tillæg: Luthersk Missionsforening – missionerende lægmandsforening inden for folkekirken.⁸⁸ Neiiendam ønskede at tilkendegive, at LM hverken var en frikirke eller en sekt. Hans fremstilling bærer præg af, at han har foretaget kildestudier, og at han har tilstræbt en nuanceret skildring. Derfor er der klasseforskel på Neiiendams og Asschenfeldt-Hansens fremstilling.

83 Olesen: »Johan Philip Jeansson som rejsepræst og prædikant« *Kirkehistoriske Samlinger* 1986, s. 138-139.

84 Saabye 1881, s. 243.

85 C. Asschenfeldt-Hansen: »Møllerianerne eller Bornholmerne« *Kirkehistorie for Menigheden*, II, 1908, s. 492-508.

86 Asschenfeldt-Hansen 1908, s. 498.

87 Dresler 1885, s. 5.

88 Neiiendam: »Luthersk Missionsforening« *Frikirker og Sekter*, København 1958, s. 318-332.

11. I 1911 fremførte LM sit svar på Asschenfeldt-Hansens kritik. LM kritiserede, at Asschenfeldt-Hansen ikke havde læst LM's egne kilder, men blot skrevet af efter andres fremstillinger og endog havde gentaget deres trykfejl. Dog ville LM gøre den indrømmelse, at man ikke længere ville forsvare sanglinjen *Verden i Jesu retfærdig er vorden*. Den var et mindre heldigt udtryk for en god tanke.

Sammenfatning

Den fremførte kritik mod LM byggede direkte eller indirekte på Trandbergs lovpietistiske bodskristendom, som kritikerne overtog. Samtidig fremførte LM og især Møller i begyndelsen nogle markante og ensidige spidsformuleringer af foreningens læregrundlag, som kritikerne, der ofte så LM som en farlig konkurrent til deres arbejde, brugte til at give en mere eller mindre ensidig fremstilling. De klart mest saglige var grundtvigianeren Lindberg og Neiiendam, mens de præster, der tilhørte IM, var mere tendentiøse, enten fordi de ville bekæmpe konkurrenten LM, eller fordi de ikke værdsatte en kristendomstolkning, der grundlæggende var præget af den lutherske forståelse af lov og evangelium. Dernæst er det slående at bemærke, hvor overfladiske flere kritikere var i deres kildearbejde. Ofte skrev de af efter hinanden uden at foretage en kritisk analyse af de forskellige kilder. LM's lægmandsledere, som med stor flid byggede det ene missionshus efter det andet, hvor man blandt andet samlede mange børn i søndagsskole, var tydeligvis ikke verdensmestre i at føre en offentlig debat. De ønskede at få lov til at koncentrere sig om evangeliets forkyndelse. De mange angreb svækkede imidlertid ikke LM's sammenhold og ekspansionskraft.

Summary

Ahnfelt took the Rosenian message to Elsinore in 1849. He subsequently held numerous meetings in North Zealand, Copenhagen and Bornholm. The Norwegian monthly *Budbæreren*, which published many articles from *Pietisten*, was spread in Jutland since 1858. Danish Lutheran Mission was established on Bornholm in 1868 on Chr. Møller's initiative. In the following years it became a nationwide movement.

Particularly people who were closely affiliated with the more pietistic Inner Mission criticized C. Møller's conveyance of Rosenius' message. The focus of their criticism was particularly that sanctification was given too little attention. A Grundtvigian might be more positive to Møller's conveyance of Rosenius' message.